

ELLINIZM VA UNING MARKAZIY OSIYO XALQLARI MADANIYATIGA TA’SIRI

Jobborov Zokirjon Apdug‘appor o‘g‘li

Namangan davlat universiteti Tarix yo‘nalishi talabasi

Jabborovzokirjon66@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ellinizm yani Yunon madaniyati sharqda tarqalishining Markaziy Osiyo hududida istiqomat qilgan xalqlarning madaniy hayotiga ta’siri atroflicha yoritilgan. Ellinizmning madaniyatga ta’siri natijasida o‘zgarishga yuz tutgan turli-tuman qarashlarni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Ellinizm, ahmoniy, yunon, Baqtriya, Aleksandriya Oksiana, Olimp xudolari, Xalchayon, Haykalchalar.

HELLENISM AND ITS INFLUENCE ON THE CULTURE OF THE PEOPLE OF CENTRAL ASIA

Abstract: In this article, the influence of Hellenism, that is, the spread of Greek culture in the east, on the cultural life of the peoples living in the territory of Central Asia is detailed. Various views that have changed as a result of the impact of Hellenism on culture have been analyzed.

Key words: Hellenism, Achaemenid, Greek, Bactria, Alexandria Oxiana, Gods of Olympus, Khalchayon, Statues

Qadimgi hind, ahmoniy va yunon manbalarida Baqtriya viloyatiga alohida ahamiyat beriladi. Baqtriyaga Aleksandrning ham munosabati boshqacha bo‘lgan. Shoh Baqtriya amaldorlari va zodagonlari bilan yaqinlashishga urinadi, mintaqa hokimlaridan birining qizi-Raxshonaga uylanishining sababi ham faqat bir ko‘rishdagi muhabbat emas, balki uning siyosiy motivlari ham bo‘lsa kerak.

Aleksandr Baqtriya shaharlarida grek va makedon lashkarboshilaridan ko‘proq hukmdor va hokimlarni qoldirishga urinadi. Albatta bunday munosabatning tarixiy sabablari ham bor edi. Mintaqa ipak yo‘li, G‘arb va Sharq savdo yo‘lining muhim qismida joylashganligi tufayli boshqa viloyatlarga nisbatan iqtisodiy-ijtimoiy jihatdan avvalroq rivoj topgan. Bu viloyatni Ioniya va Markaziy Gretsiya bilan aloqasi ham avvalroq boshlangan (Amudaryo xazinasi deb ataluvchi san‘at buyumlari, ko‘plab topilgan pullar buning isboti).

Ana shunday zamin bo‘lgani uchun ham ellinizm davrida Baqtriyada ellinlashtirish jarayoni avval va tez o‘tdi (Parfiya va Xorazmda bu jarayon ancha kechikdi). Baqtriyaning grek podshohlari Diodot, Yevtidem, Yevkratid, Antimax kabilar viloyatni Gretsiyaning bir qismi deb qaraganlar. Agar Parfiya, So‘g‘diyona va Xorazm uchun ellinistik madaniyat namunalari eramizdan avval III—II asrlarda odat tusiga kirgan deb qabul qilinsa, Baqtriyada madaniyatning tadrijiy taraqqiyoti mahsuli sifatida qaralgan. Shuning uchun ham ellinistik san‘at namunalari ayniqsa Baqtriyada yetuk tus olgan. Antik adiblar «Ming shaharli Baqtriya» deydilar. Haqiqatan bu vodiya (Amudaryoning ikki sohili, O‘zbekistonning janubi va Afg‘onistonning shimoli) arxeologlar ko‘plab katta va kichik shaharlar vayronasini topganlar[1; 94].

Agar Aleksandrdan avval greklar Baqtriya va Hindistonnn juda uzoq o‘lkalar, dunyoning chekkasi deb tasavvur etsalar, Makedoniya shohi yurishlari bu tasavvurni puchga chiqardi, yurishlar jarayonida minglab lashkarlar bu yerlarda o‘troqlashnb qoladilar, ellinizm davrida esa ko‘plari ko‘chib ham keladilar. Eramizdan avval III asr o‘rtalarida Baqtriya Diodot rahbarligida Selevklar davlatidan ajralib chiqadi va o‘zini mustaqil davlat deb e‘lon qiladi. Natijada Baqtriyada quldorlikka asoslangan greklar hukmronligidagi davlat tashkil topdi. Baqtriya hukmdori, ayniqsa Yevtidem va Yevkratidlar mustamlakalashtirish siyosatini olib boradilar hatto janubiy Afg‘oniston va Shimoliy Hindistonni bosib oladilar,

Baqtriyaning grek shohlari grek polislari davlat-shahar usulida ko‘plab shaharlar quradilar, binolar qurilishida esa grek va sharq elementlari sintezlantiriladi.

Baqtriyada greklar tomonidan qurilgan shaharlarning eng yirigi hozirgacha ma'lum bo'lgan Afg'onistonning shimolida joylashgan Aleksandriya Oksiana, ya'ni Amu Aleksandriyasi (hozirgi nomi Oyxonim)dir [2; 87]. U 400 gektar yerni ishg'ol etgan. Unda teatr, gimnasiy (savodi chiqqan bolalar ilmiy va jismoniy kamolot topganlar), kutubxona, xazina, grek xudolariga ibodatxonalar, davlat idoralari, qasrlar, saroylar, haykallar bilan bezatilgan fontan, shaxsiy hovlilar mavjud ekanligini frantsuz arxeologlari aniqlashdi. Shahar eramizdan avval IV asrda barpo etilib, eramizdan avval 147 yillar atrofida ko'chmanchilar tajovuzi ostida vayron etilgan. Oyxonimni tasvirlagan frantsuz olimlari D. Shyumberje va Pol Bernarlar grek yozuvidagi ikki papyrus parchalarini topganlar, ularning birida falsafiy mazmundagi dialog, ikkinchisida she'r bo'lgan. Afsuski, namgarlikda kutubxonaning yer sahniga yozuv iz bo'lib tushgan yerda ham pergamentda ham saqlangan yozuv izini o'qib bo'lmagan. Arxeologlar topilgan idishlarda grekcha yozuvlar (idishdagi narsalar nomi, og'irligi va h. k.) bo'lganini aniqlaganlar.

Baqtriyada Oyxonimdan boshqa Kofir qal'a, Yemishtepa, Dilberjin, Saksonoxur, Taxti Sangin, Yovon, Tomoshatepa, Xalchayon, Yerqo'rg'on, Qanqa kabi ellinistik tipdagi shaharlar mavjud bo'lganligini arxeologlar aniqlashdi [3; 237]. To'g'ri, bular Aleksandriya Oksiana darajasiga ko'tarila olmaganlar. Lekin bu shaharlarning ochilishi grek shohlari Baqtriyada hukmronlik qilgan davrlarda ellinistik madaniyat, san'at butun viloyat bo'ylab keng tarqalganligini isbotladi. Shu o'rinda agar ichki iqtisodiy-ijtimoiy sharoit tashqaridan bo'lgan ta'sirni qabul qilib olish va rivojlantirish darajasida bo'lmasa har qanday kuchli ta'sir ham yerli madaniyatga singmasligi va iz qoldirolmasligini yana bir bor eslab o'tishni lozim ko'rdik. Haqiqatan, mintaqada yuzaga kelgan tarixiy sharoit ellinistik madaniyatni o'zlashtirish va o'zi ham uning ajoyib yuksak namunalari yaratishga qodirliginn ta'minladi.

O'rta Osiyo va Shimoliy Afg'onistonda rivoj etgan ellinistik san'at asarlarini tematika jihatidan uch guruhga ajratish mumkin: diniy, epik va fol'klor bilan bog'liq asarlar. Ayniqsa er. av. VI—II asrlarda Baqtriyada rivoj topgan ellin madaniyatiga xos diniy e'tiqod bilam bog'liq edi.

O‘rta Osiyoda ellinizm davrida Olimp xudolari bilan yerli ma’buda obrazlari va vazifalari birlashtiriladi, Axura-Mazda-Zevs, Mitra-Zevs, Gelios, Appolon, Nika-Tyuxe-Xvaninda, Anaxita-Afina, Poseydon-Vaxsho va h. k. Qizig‘i shundaki ko‘p o‘rinlarda grek xudolari yerli kiyimda tasvirlanganlar, masalan Mitraning boshida nur sohib turgan Zevs, Gelios Heraklga ko‘chirilgan yoki aksincha yerli ma’buda Xvaninda Gretsiyada g‘alaba ma’budasi Nika (Tyuxe) atributlari—gul-dasta va qanot bilan, Amudaryo suvlari xudosi Vyaxsho esa Poseydonga xos uch tishlik asbob bilan tasvirlanadi [4; 135]. Bulardan tashqari mintaqada Dioskurlar, Dionis e’tiqodlari ham keng tarqalgan (Dilberjinda Diokurlar ibodatxonasi, Bandixonda Herakl haykalchalarini tayyorlovchi qolip, Oyxonimda Zevsning katta haykalining parchalangan bo‘laklari, yana 12 Olimp xudolarining tasviri tushirilgan gips qolip, Dionis haykalchalari Dilberjinda topilgan. Grek madaniyati bilan tanishmasdan avval O‘rta Osiyo xalqlarida xudolari inson shaklida tasvirlash bo‘lmagan, eramizdan avval V asrda eronshoxlar tomonidan mintaqa bosib olingach xalqlar Eron orqali Ioniya va Gretsiya madaniyati bilan tanishadilar, shundan boshlab yerli xudolarni odam shaklidagi haykal va haykalchalarda tasvirlaydilar. Xudolar tasviridan tashqari binolarni quyma tasvirlar bilan bezash, kolonnalar, binolarni planlashtirish ham ellada san’ati, arxitekturasi ta’siri ostida bo‘lgan, Xalchayonda topilgan haykallar, o‘g‘il bolalar tutib turgan gul shodalari tasviri bunga yorqin misol bo‘la oladi [5; 123].

Aleksandr yurishlari natijasida tashkil etilgan imperiyada grek tili va yozuvi rasmiy davlat tili, yozuvi sifatida qabul qilingan edi.

Ellinizm davrida bu til o‘z pozitsiyasini yanada mustahjamlaydi, Hindistondan Italiyagacha bo‘lgan territoriyada yashagan xalqlar o‘zaro grek tili yordamida fikr almashadilar, u ikkinchi tilga aylanadi, hatto Parfiyada ham grek tili yuqori mavqega ega bo‘ladi. Til birligi o‘z navbatida madaniyatlar, adabiyot yaqinligiga olib keladi. Ammo, afsuski, adabiy aloqalar hakida deyarli hech qanday manba bizgacha etib kelmagan, turli urushlar, ayniqsa arablar istilosi davrida kitoblar shafqatsiz kuydirilgan.

Sharq mamlakatlarida grek tilidagi asarlar bo‘lgani haqida ma’lumotlar bor, ammo ular saqlanib qolmagan. To‘g‘ri, o‘sha davrning madaniy markazlari bo‘lmish Aleksandriya, Pergam, Koss kabi shaharlarda rivojlangan grek adabiyotini yaratishda ellinistik mamlakatlardan chiqqan adiblar (ularniyag ma’lum qismi, albatta, grek bo‘lmaganlar) ham ishtirok etganlar. Lekin bu markazlarda yaratilgan asarlar xususiyat, uslub, mahorat jihatidan grek adabiyotining tadrijiy davomi va ajralmas qismini tashkil etadi. Yuqoridagilarni nazarda tutganimizda ellinistik madaniyat ta’siri kuchli bo‘lgan Baqtriyada ham adabiy asarlar yaratilishi ehtimoldan uzoq emas.

Parfiya Mitridat I (eramizdan avval 171 — 138-37 yillar) davrida o‘z yerlarini kengaytiradi, G‘arbiy Eron, Midiya, Mesopotamiyani qo‘shib oladi, ayniqsa Mitridat II (123—87) davrida, dunyodagi to‘rt buyuk davlatlarning biriga aylanadi (Rim, Xitoy, Kushon imperiyasi va Parfiya) [4; 189]. Efrat daryosi Rim va Parfiyani ajratib turuvchi chegara bo‘lgan, ammo Rimning agressiv siyosati natijasida ikki davlat o‘rtasida tez-tez to‘qnashuvlar bo‘lib turgan. Agar eramizdan avvalgi 65-yildagi to‘qnashuvda rimliklar ustun chiqqan bo‘lsa, 54-yilda mashhur lashkarboshi Krass rahbarligadagi rim armiyasini parfiyanlar tor-mor etadi va lashkarboshi halok bo‘ladi. Afsona yoki parfiyanlar epik asarida berilgan ma’lumotga ko‘ra shoh Orod II Krass boshini choptirib, «Sen hech boylikka to‘ymagansan, endi to‘ygin» deya og‘ziga eritilgan kumush quydiradi. Yuqorida aytganimizdek, bu o‘rinda Herodotda keltirilgan Kir halokati va malika Tomaris so‘zlarining ta’siri ostida Krass halokati haqidagi hikoyat yaratilgan bo‘lsa kerak. Rim shoiri Horatsiy qasidalarida aytilishicha asir tushgan rimliklar Marv shahri atrofiga joylashtirilgan, ular parfiyanlar lashkarlari bilan xizmat qilgan va oila qurib, o‘troqlashib qolishgan. Ba’zilari mintaqada tarqalib, Xitoygacha borganlar. Ular haqidagi ma’lumot Xitoy manbalarida saqlangan.

Arxeolog-olim M.E. Masson rahbarligidagi guruh Ashxobod yaqinida 30—50-yillarda Parfiya shohlarining imperiya shimolidagi rezidentsiyasi Nisa (Nasoim) vayronalarini kavlab, katta kashfiyotlar qildi. Natijada Parfiya san’ati namunalari asosan Nisada saqlanib qolganligi ma’lum bo‘ldi. Bular marmar toshdan, sopoldan va

oddiy loydan ishlanib, ustidan alebastr qoplangan haykal va haykalchalar, may ichish uchun idish-ritonlar va muhrlardir.

Marmar haykallar ellinistik davr mahsuli bo‘lib, ular, asosan, ilohiy personajlarni tasvirlagan. Izlanishlar natijasida Nisa ma’budasi, Rodoguna, greklar e’tiqodida go‘zallik, ishq-muhabat ma’budasi Afroditaning boshi, Artemidaning oyog‘i topilgan. Haykalchalar orasida Afinaning oltin suvi berilgan kumush tasviri, ishq ma’budi Erotning kumush haykalchasi o‘zining san’atkorona ishlanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi [1;81].

Sharq va G‘arb xalqlari iqtisodiy, ijtimoiy hayotda ro‘y bergan intensiv kontakt, o‘zaro aloqalar, e’tiqod, ilm, falsafa, san’at sohasida bo‘lgan ikkiyoqlama ta’sir jarayonida adabiyot ishtirok etmasligi hech mumkin emas. Sharq xalqlari vakillari tomonidan grek tilida asarlar yozilgani haqida ma’lumotlar bo‘lsada, birorta asardan parcha ham saqlanib qolmagan. To‘g‘ri, Aleksandriya va Pergamda yaratilgan grek adabiyotini vujudga kelishda sharq mamlakatlaridan chiqqan adiblar ham ishtirok etganlar, lekin grekcha ismlar ostida ijod etganlar, hozir u adiblar qaysi xalq vakili ekanini aniqlab bo‘lmaydi. Aniqlashni ahamiyati ham yo‘q, chunki Aleksandriya adabiyoti umumgrek adabiyoti yo‘nalishni davom ettirgan. Afsuski, sharq mamlakatlarida yaratilgan badiiy adabiyot namunalari bizgacha saqlanib qolmagan, faqat xalq og‘zaki ijodi bizga ba’zi ma’lumotlarni etkazib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Левик П. Эллинистический мир.—М.:Издательство Восточной литературы, 1990. – С.94.
2. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – М.: Высшая школа, 1980. — С. 87.
3. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. Қадимги Дунё тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – Б. 237.
4. Кобылина М.М. (отв. ред.). История и культура античного мира. – М.: Наука, 1977. – С. 135.
5. Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. – М.: Наука, 1999. – С.123.